

معرفی کتاب

دو سفرنامه از جنوب ایران

در سال‌های ۱۲۵۶ ه. ق و ۱۳۰۷ ه. ق

○ فرشید احمدی فر

سنت سفرنامه نویسی از اوائل دوره قاجار به دلیل آشنایی ایرانیان با آثار جهانگردان اروپایی - بخصوص آنها که شرق را دیده و آنرا توصیف کرده بودند - در راه تازه‌ای افتاد و ازجمله سفرنامه‌هایی که در این دوره (عصر قاجاریه) شکل گرفت دو سفرنامه‌ای می‌باشد که در سال‌های (۱۲۵۶ ه. ق و ۱۳۰۷ ه. ق). تالیف شد و حاصل سفر به صفحات جنوبی کشور بود.

کتاب دو سفرنامه از جنوب ایران شامل بر دو سفرنامه می‌باشد: یکی با عنوان سفرنامه جنوب ایران نوشته یکی از ماهوران رسمی زمان محمدشاه به سال ۱۲۵۶ ه. ق. می‌باشد و دیگری با عنوان سفرنامه تهران - شیراز و شرح منازل بین راه نوشته محمدحسن میرزا مهندس قاجار و علی خان مهندس می‌باشد که در سال ۱۳۰۷ ه. ق. تالیف گردیده است.

۱- نخستین سفرنامه با حرکت از اصفهان آغاز می‌گردد و در حین عبور از قرا و آبادی‌های مختلف به ارانه گزارشی از اوضاع جغرافیایی و منطقه‌ای آنها می‌پردازد با توصیف بندر شیوه^۱ به پایان می‌رسد.

نویسنده سفرنامه یکی از دیوانیان عصر محمدشاه قاجار می‌باشد که به دستور وی و وزیر ۲۷ جمادی الاول سنه ۱۲۵۶ هجری قمری از اصفهان به سمت شیراز حرکت کرده و از آنجا راه بوشهر را در پیش گرفته، از بوشهر به گناوه و عسلویه و بندر دیلم و نواحی دشتی و دشتستان رفته سفر خود را در بندر شیوه به پایان می‌برد. مسافت وی حدود یک سال طول کشیده است. او در این سفر واقعی روزانه مسافت خود را ثبت کرده و به هرجا که رسیده وضع جغرافیایی و وضعیت راه‌های آن جا را دقیقاً مورد بررسی قرار داده و چون از فن نقشه‌برداری مطلع بوده از شهرهای بزرگ نیز نقشه‌هایی تهیه کرده است. ازجمله ویزگی‌هایی که آقای سیدعلی آل دادود، مصحح کتاب، برای سفرنامه نخست یعنی سفرنامه جنوب ایران قائل است عبارتند از اینکه توصیفات جغرافیایی نویسنده دقیق و حتی امروزه نیز قابل استناد می‌باشد و اینکه نویسنده علاوه بر وضعیت شهرها و راهها، به شرح کوههای مهم، رودها و منازل بین راه و کاروانسراها نیز پرداخته است و در اغلب شهرها تعداد سکنه و محلات و تعداد خانوار مسکون در هر محله را با وسائل و مدارکی که در اختیار داشته احتساب کرده و با آمار و ارقام نشان داده است، به گونه‌ای که می‌توان

○ دو سفرنامه از جنوب ایران در سال‌های ۱۲۵۶ ه. ق و ۱۳۰۷ ه. ق
○ به تصحیح و اهتمام: سیدعلی آل دادود
○ ناشر: تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۸.

سفرنامه
تهران - شیراز
و
شرح منازل بین راه

نوشته

محمد حسن میرزا مهندس لاجاج و علی خان مهندس

نویسنده نخستین سفرنامه که
از دیوانیان عصر محمد شاه قاجار می باشد،
از اصفهان به سمت شیراز حرکت کرده و
از آنجا راه بوشهر را در پیش گرفته، و
از بوشهر به گناوه و عسلویه و بندر دیلم و
نواحی دشتی و دشتستان رفته و سفر خود را
در بندر شیوه به بیان می برد

سفرنامه جنوب ایران

لوشته

پنکی از مامورین رسمی زمان محمد شاه
[بسال ۱۲۵۶ ه. ق]

سفرنامه دوم با عنوان «سفرنامه تهران -
شیراز و شرح منازل بین راه»
نوشته محمد حسن میرزا مهندس قاجار و
علی خان مهندس می باشد.
این دو تن از مهندسان عصر ناصری و
ظاهرًا از فارغ التحصیلان دارالفنون بوده‌اند

جلد اول، صفحه ۴۲۵، از انتشارات کتابخانه ملی ایران.
۲. فهرست کتابخانه مجلس، جلد دوم نوشته ابویوسف
شیرازی، صفحه ۴۲۵.
۳. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران، نوشته محمد تقی داشنیزه، جلد اول، صفحه ۱۱۸ از
انتشارات دانشگاه تهران.
۴. الزفیریه الى تصانیف الشیعیه نوشته علامه شیخ آقا
بزرگ طهرانی، جلد ۱۲، در آنجا ذیل عنوان «سیاحت‌نامه
جنوب ایران» گوید: «رحلة من اصفهان الى بنادر فارس امر به
محمد شاه فی ۲۷ جمادی الاول ۱۲۵۶، توجد نسخه فی
مکتبة المجلس».
۵. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تالیف احمد متزوی،
در این کتاب در تو جای مختلف این سفرنامه معرفی شده:
الف) جلد ششم، صفحه ۴۰۸؛ تحت عنوان سفرنامه جنوب
ایران نسخه کتابخانه ملی معرفی شده است. ب) جلد ششم،
صفحة ۴۰۰؛ تحت عنوان سیاحت‌نامه جنوب ایران نسخه
کتابخانه مجلس معرفی شده است.
یکی از امیازات کار آقای آل داود در تصحیح سفرنامه
تطبیق نسخه‌های مختلف سفرنامه می‌باشد. برای فهم
بیشتر نمونه‌ای از آن ذکر می‌شود: «از اقبال بی زوال خدیو
بی همال و شاهنشاه ظفرمند بلند اقبال روحنا فداه از بلده
شیراز حرکت و روانه محل «خانه‌زبان» و مسافت این راه
هشت فرسنگ تمام است....» که آقای آل داود در زیرنویس
اشارة دارد که «واژه خانه زبان که در متن سفرنامه آمده در
متن نسخه‌های خطی «خان زبان» آمده است.»

یا در جای دیگر آمده است: «واصل بندر ریگ جزو بلوک
حیات داود وزیر حکم شیخ احمدخان برادرزاده مرحوم شیخ
عبدالرسول خان است...»
که آقای آل داود پس از تصحیح اشاره دارد که «در اصل
همان تلفظ عایینه «خیاداود» همه‌جا ذکر شده است.»
یکی دیگر از محاسن کار آقای سیدعلی آل داود در
تصحیح متن سفرنامه توضیحاتی است که در مورد برخی از
قراء و شهرها راهه می‌دهد و نویسنده سفرنامه به آنها نبرداخته
است؛ مثلاً در متن سفرنامه آمده است: «از شوکت دولت
خدالد قوی بنیاد از دالکی حرکت و روانه محل برازجان و
مسافت این راه چهار فرسنگ و اندازی سنگالاخ است....»
۱. فهرست شیخ خطی کتابخانه ملی، نوشته سیدعبدالله انوار،

نویسنده اول از مبالغه‌های معمول زمان به دور داشت؛
بخصوص تحقیقاتی که درباره شهر شیراز و ساکنین و
محلالات آنجا انجام داده از هرجهت شایسته مطالعه و بذل
توجه دقیق است؛ ناگفته نماند که نویسنده از توصیف پاره‌ای
از اماکن باستانی و تاریخی نیز غفلت نوزیریده است.
نویسنده سفرنامه ظاهرًا از صاحب‌منصبان نظامی، یا
یکی از مهندسان وابسته به قانون وقت بوده و یکی از
جنبهای مختلف ماموریت او شناسایی راه‌های داخلی و
امکان استفاده نظامی از آنها در موقع لزوم بوده است. لیکن
نویسنده ضمن توصیف ارزش نظامی برخی راهها و شهرها
به پاره‌ای از حوادث تاریخی نیز اشاره می‌نماید؛ علت نقل
این شواهد ارزیابی سوق‌الجیشی طرقی است که سرداران و
فرمانروایان گذشته از آن عبور کرده و محل تلاقي قوای
نظامی بوده‌اند. بررسی محتوا این سفرنامه، ما را با حقایق
تلخی از آن دوران اندوهیار که - زمان آغاز سلطط دول خارجی
بر ایران است - آشنا می‌سازد از جمله این که نویسنده در
دوران افاقت خود در بوشهر درباره انگلیسی‌های مقیم اینجا
مطالبی نوشته، ضمن گوشزد کردن خطر آئان، از چگونگی
مطالعه ای دول استعمارگر، کم و بیش ساختنی به میان
آورده است چنانکه گوید: «.. و حکایت توقف حضرات
[انگلیسی‌ها] در بوشهر بسیار خطی بود و عاقبت نداشت؛
چنانچه در جن حیات خاقان متفور... چندین دفعه خیارات
عدینه کرده و بطور اشتباه فرمان قضای جریان صادر و مشر
بر اینکه معبار ایشان برآبحراً جدا باشد؛ مرحوم شیخ عبدالرسول
خان دریابیگی مانع شد و نگناشت و مراتب و معایب آن فقره
را به عرض اولیای دولت بهیه... رسانیده موقوف داشت.»
آقای آل داود در این باره می‌نویسد: «خلاصه فواید
زیادی از مطالعه این سفرنامه در مقوله‌های جغرافیایی، تاریخی،
اجتماعی و اقتصادی و تشریح وضعیت دهات و قبایل و
راهها و اماکن مهم و منازل بین راهها و رودها و کوههای
منطقه بذست می‌آید و همچنین نویسنده اطلاعات خود را
بزبانی ساده و خالی از تقدیم نگاشته است و نویسنده با قرآن
کریم و احادیث نبوی نیز آشناست و جای جای شواهد مناسبی
از قرآن آورده که تسلط وی را در این مقولات می‌رساند.»
نویسنده هنگام گذر از محل بندر دیلم، سبب ماموریت

چنین من نویسنده: «۴۲ تخت جمشید و قریه کناره است»
 - فاصله از بند امیر سه فرسنگ
 - صورت راه در صحراهی صاف مسطح
 مرودشت
 - حرکت عراوه با سهولت است در صورت
 تعمیر پلها
 - آب مشروب و زراعتی از رود فروار و
 کوار است.
 سکنی اهالی و جمعیت در بیوت متفرقه
 مخربویه قریب هزار نفر
 - زراعت غله و صیفی و پنبه کمی
 تریاک
 - شکار در مرودشت آهو و در کوه تخت
 قوچ و میش
 محل تخت جمشید که از آثار غریب عالم و
 یادگار عجم است اینجاست.»
 از دیگر ویژگی های اثر آقای سیدعلی آل
 داود ارائه فهرستی از نام های کسان و نام های
 اماکن و فهرست نام اقوام، طوایف و ایلات و
 همچنین فهرستی از کتاب ها و مجلات مورد
 استفاده در تصحیح سفرنامه ها در پایان کتاب
 است.
 در پایان کتاب نیز توضیحاتی درباره مناطق
 مختلفی که در هر دو سفرنامه نام آنها آمده از
 سوی مصحح ارائه شده است.

پی نوشت:

۱. از توابع گاویندی شهرستان لار در استان فارس
۲. سفرنامه از جنوب ایران در سالهای ۱۲۵۷-۱۳۰۷ هـ.
۳. تصحیح و احتمام سیدعلی آل داود تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۸، ص ۱۰.
۴. همان ص ۱۰.
۵. همان ص ۱۱-۱۲.
۶. همان ص ۱۳-۱۴.
۷. همان ص ۱۱.
۸. همان ص ۱۲.
۹. همان ص ۱۱.
۱۰. همان ص ۱۳-۱۵.
۱۱. همان ص ۵۴.
۱۲. همان ص ۷۷.
۱۳. همان ص ۶۷-۶۸.
۱۴. همان ص ۳۷۱.
۱۵. همان ص ۱۱۹.
۱۶. همان ص ۱۵۱.
۱۷. همان ص ۱۷.
۱۸. همان ص ۱۷-۱۸.
۱۹. همان ص ۲۵۱.

مقدمه سفرنامه اول

مؤلف سفرنامه اول
و قایع روزانه مسافرت خود را ثبت کرده و
به هرجا که رسیده وضع جغرافیایی و
وضعیت راههای آن جا را دقیقاً
مورد بررسی قرار داده، و چون از
فن نقشه برداری مطلع بوده،
از شهرهای بزرگ نیز نقشه هایی
تهیه کرده است

ادامه می دارد تعلق دارند و طبیعی است که در این دوره محل و جرأت گونه اعتراضی حتی عیب جوئی های اندک نیز نموده است. به هر حال این نکته از أهمیت سفرنامه نمی کاهد و مطالب جغرافیایی و اجتماعی آن تا حدودی جبران سایر تقاضی را من کنم.»^{۱۳}

نکته قابل ذکر دیگر این است که نویسنده کان سفرنامه دوم مسیر خود را در نقشه ای ترسیم کرده اند که مرحوم مسعود کیهان آن را به ضمیمه جلد اول جغرافیای ایران نقل کرده است^{۱۴} و مصحح سفرنامه نیز آنرا به نقل از جغرافیای ایران در ضمیمه کتاب آورده است. نقشه مسافرت محمدحسن میرزا مهندس و علی خان مهندس که بوسیله خود آنها ترسیم شده است به ۶۴ منزل تقسیم شده و با از ۶۴ منزل تشکیل می شود و ترسیم کنندگان در حاشیه نقشه درباره هر بخش توضیحی داده اند و تفاوت اندکی بین توضیحات حاشیه نقشه و متن سفرنامه دیده می شود. بنوان مثال در کنار منزل یا منطقه تخت جمشید شماره ۴۲ که گردیده و در حاشیه نقشه در مورد منطقه مزبور با ذکر شماره

که نویسنده در مورد منطقه دالکی توضیح بیشتری نمی دهد ولی آقای آل داود در این مورد توضیحات مکثی ارائه داده و بنوان مثال می نویسد: «حالکی از توابع برازجان است و حاود آن به شرح ذیل است: از شمال به ارتفاعات کتل ملو، از خاور کوه دالکی، از جنوب دهستان حومه برازجان و حد باختری آن رو دخانه دالکی است و موای آنجا در تابستان بسیار گرم و در زمستان معتدل است؛ آب مشرف و زراعتی آنجا از رودخانه دالکی و چاه و چشمۀ تامین می گردد و محصولات عمده آنجا: غلات، خرما، تباکو و شغل بیشتر اهالی زراعت و باغبان است.»^{۱۵}

۲- سفرنامه دوم با عنوان سفرنامه تهران - شیراز و شرح مازالین بین داه نوشته محمدحسن میرزا مهندس قاجار و علی خان مهندس می باشد این دو تن از مهندسان عصر ناصری و ظاهرآ از فارغ التحصیلان دارالفنون بوده اند.

بنابراین نوشتۀ خود نویسنده کان در مقدمه سفرنامه، میرزا رفت و برگشت سفر آنها بین قرار است: «حسب الامر شرح و تفصیل جغرافیای منازل عرض راه از دارالخلافه در امتداد خط شوسه جدید الی قم و محلات و گلپایگان و کمره و خوانسار و فردین و کرون و نجف آباد و اصفهان و قم و آبله و از خط پیلاتی فارس به سمت مائین و شهر شیراز و کوار و فیروزآباد گرمیز و مراجعت از شهر شیراز در امتداد خط قشلاقی فارس به زرقان و بنامیر و تخت جمشید و با اوقات تقریبی الی آبله و اصفهان و به سمت نظر و خط قشلاقی کاشان و سن سن و معدن نمک الی شهر قم و ورود به دارالخلافه... فی شهر ذیحجۃالحرام سنه ۱۳۰۷»^{۱۶}

همانطوریکه مشخص است میرزا رفت و برگشت این دو مسافر متفاوت است و در نتیجه اطلاعات بیشتری را در مورد راهها و مکان ها ارائه می دهدن.

آقای آل داود می نویسد: «هدف آنها از این سفر، تهیه گزارش درخصوص پیش بینی مخارج تسطیح و مرمت راههای شیراز به شهرهای مجاور آن در استان فارس و تعیین منازل مناسب جهت استراحت اردوی والی بوده است؛ لیکن احتمال دارد ناصرالدین شاه که شوقی وافر به سفر کردن داشته قصد کرده که بعد از دیدن احتمالی شیراز از نواحی جنوب ایران نیز سرکشی نماید و مهندسین مزبور مامور شده اند که راه مناسب رفت و برگشت او را شناسایی کرده و برای پهیبد راهها، طرحهای لازم را ارائه دهند.»^{۱۷}

آل داود می نویسد: «گزارش آنها بُر است از مطالبی درخصوص آب و هوای شهرها، کوهها و رودها و شکارهای که بر صحارای اطراف منازل بین راه یافت می شود، به شیوه زندگانی مردم و نوع حرف و صنعت های دستی متأثر در شهرها نیز بی اعتماد نموده و لول معتقد است (آقای آل یاسین) که از نظر دیردادشن مطالب و نکات انتقادی از وضعیت سیاسی و نظامی آن عهد به پای سفرنامه نخستین نمی رسد؛ این مقابله علاوه بر آنکه نشان دهنده شخصیت مؤلفان دو کتاب است می تواند گویای نکته دیگری نیز باشد؛ نویسنده سفرنامه نخستین از ماموران دولتی زمان محمدشاه و نویسنده کان این سفرنامه به اوآخر عصر ناصری یعنی هنگامی که ناصرالدین شاه با جباریت کامل به سلطنت طولانی خود